

„REWOLUCJA” W POLITYCE HISTORYCZNEJ. ZMIANA OBRAZU PRZESZŁOŚCI RADZIECKIEJ W CZASACH *PIERESTROJKI* W ZSRR¹

ELEONORA KIRWIEL

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Wydział Politologii i Dziennikarstwa.

Instytut Nauk o Polityce i Administracji.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6412-0448>

e-mail: eleonora.kirwiel@mail.umcs.pl

Streszczenie. Opracowanie poświęcono procesowi rewizji radzieckiej przeszłości, który miał miejsce w ZSRR w okresie *pierestrojki* (1985–1991). W artykule poddano analizie zmieniający się obraz radzieckiej historii w tym czasie, osadzając go w ramach paradygmatu „polityki historycznej”. Przedstawiono główne kierunki tej polityki oraz czynniki, które wpłynęły na jej formowanie. Omówiono kształtowanie się „polityki historycznej” poprzez opis jej inicjatorów i kreatorów oraz wskazano determinanty, które wpływały na jej wdrażanie. Zilustrowano wykorzystanie podstawowych metod i narzędzi tej polityki w okresie *pierestrojki*, wskazując jednocześnie ich powiązania z konkretnymi praktykami.

Słowa kluczowe: polityka historyczna, polityka pamięci, *pierestrojka*, ZSRR

Title: Revolution in historical memory. Changing the image of the Soviet past during perestroika in the USSR

Abstract: The study is devoted to the process of revision of the Soviet past that took place in the USSR during the period of perestroika (1985–1991). The paper analyses the changing picture of Soviet history during this period, setting it within the paradigm of ‘historical politics’. The main directions of this policy and the factors which influenced its formation are presented. The formation of ‘historical policy’ is discussed by describing its structures, the creation of infrastructure within the ‘space of memory’ and the determinants that influenced its implementation. The use of the basic methods and tools of this policy during the perestroika period is illustrated, while indicating their links to specific practices.

Keywords: history policy, memory policy, perestroika, USSR

¹ Badania finansowane przez Narodową Agencję Wymiany Akademickiej w ramach programu „Profesura Gościnna NAWA”, projekt PNN/PRO 2020/1/00012.

WSTĘP

W okresie *pierestrojki* (1985–1991) w Związku Radzieckim rozpoczął się szeroko zakrojony proces rewizji i reinterpretacji radzieckiej przeszłości. W politycznym dyskursie tamtego czasu nie używano jednak takich powszechnie używanych dziś pojęć jak „polityka historyczna” czy „polityka pamięci”. W retoryce politycznej drugiej połowy lat 80. dominowały terminy takie jak „wypełnianie białych plam”, „wybór drogi historycznej” oraz „historyczna alternatywa”². Warto zauważyć, że pojęcie „polityki historycznej” (niem. *Geschichtspolitik*) zyskało popularność w Niemczech w wyniku „sporu historyków” (niem. *Historikerstreit*), który miał miejsce w latach 1986–1987 [Becker i Hill, 2017: 23–57].

Współcześnie pojęcia „polityka przeszłości” czy „polityka historyczna” definiowane są jako celowe postępowanie władzy w kierunku kształtowania zbiorowej tożsamości. W literaturze przedmiotu funkcjonuje rozróżnienie określeń „polityka historyczna” a „polityka pamięci”. Georgij Kasjanow w swoich rozważaniach przedstawił szczegółowe i przydatne dla naszych analiz spojrzenie na problematykę pamięci zbiorowej, wskazując, że refleksja nad tym zagadnieniem prowadzi do kwestii związanych z kształtowaniem tożsamości grupowej. Pamięć historyczną określił jako formę pamięci „zbiorowej” lub „kulturowej”, opartą na tradycji, która często jest skonstruowana lub wręcz wymyślona. Kasjanow zdefiniował ten rodzaj pamięci jako zmitologizowane postrzeganie przeszłości przez grupy społeczne, przyjmujące formę zestawu stereotypowych narracji, symboli, symulaków oraz „miejsc pamięci” [Kasjanow, 2016: 134].

Według Kasjanowa polityka historyczna to działania, których celem jest świadome tworzenie i praktyczne wykorzystanie pamięci historycznej oraz innych form zbiorowych wyobrażeń o przeszłości, w tym także profesjonalnej historiografii, do osiągania celów politycznych. Zdaniem historyka jest ona narzędziem służącym interesom grup politycznych, kulturowych, etnicznych i innych w dążeniu do zdobycia, utrzymania lub redystrybucji władzy. Kasjanow postrzega politykę historyczną jako sposób zapewnienia lojalności politycznej, kulturowej lub innej dużym grupom społecznym oraz utrzymania nad nimi ideologicznej i politycznej kontroli. Do najważniejszych cech polityki historycznej zaliczył ideologiczną i polityczną instrumentalizację zarówno historii (jako uporządkowanej wiedzy

² Rosyjski historyk Alexei Miller uznał, iż ów idiomatyczny język *pierestrojki* został w dużej mierze zapożyczony z repertuaru historyków. Z kolei tak żywe zainteresowanie opinii publicznej, które obejmowało wówczas wszystko, co „historyczne”, określił tak: „bardzo niezdrowa sytuacja z oznakami egzaltacji, kiedy popyt wyraźnie przewyższał podaż jakościową” [Miller, 2011].

i wizji przeszłości), jak i pamięci. Wskazał również na jej utylitarne zastosowanie w polityce wewnętrznej, działaniach prawnych i legislacyjnych, a także w konfliktach ideologicznych, dyplomatycznych i militarnych [Kasjanow, 2016: 134]. Georgij Kasjanow określił „politykę pamięci” jako pojęcie o węższym zakresie, koncentrujące się przede wszystkim na praktycznych działaniach związanych z kształtowaniem pamięci zbiorowej lub historycznej. Jednocześnie wyklucza ona ingerencję w sferę profesjonalnej historiografii oraz jej zastosowanie w edukacji [Kasjanow, 2016: 135].

Celem niniejszej analizy jest zbadanie procesu reinterpretacji radzieckiej przeszłości w okresie *pierestrojki* oraz ocena, na ile można go zakwalifikować jako przejaw „polityki historycznej”. Omówione zostaną kluczowe kierunki tej polityki oraz czynniki, które przyczyniły się do jej ukształtowania. Analiza obejmie proces formowania „polityki historycznej” poprzez przedstawienie jej inicjatorów i kreatorów, rozwój infrastruktury w ramach „przestrzeni pamięci” oraz determinant, które wpłynęły na jej realizację.

POCZĄTEK NOWEJ „POLITYKI HISTORYCZNEJ”

Jeszcze przed XXVII Zjazdem KPZR, podczas którego oficjalnie ogłoszono politykę *glasnosti*, Gorbaczow odwoływał się do potrzeby zmiany polityki kulturalnej. Postrzegał on przedstawicieli świata kultury jako sojuszników w procesie reformowania społeczeństwa radzieckiego. Zakładano bowiem, że to właśnie przedstawiciele inteligencji twórczej ZSRR, którzy w kręgach opiniotwórczych byli znani i cenieni, będą mogli przekazać ideę reform do szerszej opinii publicznej, w ten sposób legitymizować przyszłe zmiany i przyczynić się do politycznej mobilizacji społeczeństwa. W tym kontekście sojusznikami, na których było największe zapotrzebowanie, była liberalna część inteligencji artystycznej. Byli to ci sami ludzie, którzy poparli kulturową „odwilż” ery Chruszczowa na przełomie lat 50. i 60. XX wieku: m.in. poeci Andriej Wozniesiński (ros. Андрей Вознесенский) i Jewgienij Jewtuszenko (ros. Евгений Евтушенко), dramaturg Wiktor Rozow (ros. Виктор Розов) i krytyk Władimir Łakszyn (ros. Владимир Лакшин). Stali się oni w pewnym sensie siłą napędową nowego planu kulturalnego Gorbaczowa. Rosyjscy badacze Lew Gudkow (ros. Лев Гудков) i Boris Dubin (ros. Борис Дубин) pisali: „Aktualności w wymiarze społecznym nadawały nie nowe idee lub wzorce kulturowe, a szybka zmiana pozycji politycznych lub ideologicznych intelektualistów aspirujących do roli «doradców cara», nadana poprzez ideologię modernizacji przeprowadzanej «od góry» [Gudkow i Dubin,

1995: 212]. Zainicjowana przez Gorbaczowa współpraca władz z przedstawiciela świata kultury miała pomóc mu w konfrontacji politycznej z przeciwnikami reform oraz zapewnić legitymizację reform przy pomocy wysokiego statusu społecznego inteligencji twórczej.

Co ważne, przedstawiciele inteligencji twórczej, którzy wspierali poczynania Gorbaczowa, zdawali sobie sprawę ze stopnia odpowiedzialności za propagowanie nowej agendy politycznej. Refleksja owa wynikała z pewnego patosu konfrontacji pomiędzy negatywnymi praktykami na niwie społeczno-politycznej w jeszcze niedawnej przeszłości a pozytywnymi praktykami „nowego myślenia” programu politycznego Gorbaczowa. Roj Miedwiediew wypowiadał się na ten temat: „Zmiany w życiu kulturalnym odzwierciedlają nastroje i trendy polityczne, a tym samym wpływają na rozwój nowych ruchów politycznych” [Miedwiediew, 1994: 46]. W podobnym tonie wypowiadał się poeta Andriej Wozniesiński (ros. Андрей Вознесенский): „Jesteśmy w trakcie rewolucji duchowej: to jest walka nie o życie, ale o śmierć między «nowym myśleniem» i wciąż bardzo potężnym systemem reakcyjnym, który nadal cechuje naturę naszego społeczeństwa [...] Nie doświadczamy rewolucji kulturalnej, ale rewolucję poprzez kulturę” [Dunlop: 34].

Wraz z Gorbaczowem zasadniczy wpływ na zmiany w ówczesnym życiu kulturalnym w państwie miał sekretarz Komitetu Centralnego KPZR Aleksander Jakowlew, który od czerwca 1987 roku nadzorował sferę ideologii, informacji i kultury. Jakowlew uznany był za jednego z „architektów” *pierestrojki*, pełnił kluczową rolę jako i teoretyk, i „reżyser” kampanii *pierestrojki*, demokratyzacji, otwartości i nowego myślenia³. Był jednym z najbardziej oddanych ludzi Gorbaczowa. W sposób rzeczywisty inicjował oraz kurował większość działań praktycznych związanych z wprowadzeniem polityki *glasnosti* w życie. Podczas gdy Gorbaczow przede wszystkim zajmował się modernizacją radzieckiej gospodarki, Jakowlew sprawował kontrolę nad sferą kultury oraz przyczynił się do wszystkich procesów demokratyzacji w tej sferze. W ramach komisji *glasnosti*, którą kierował Jakowlew, została zniesiona cenzura, skutkiem czego było opublikowanie dzieł zakazanych pisarzy i wydanie około trzydziestu zakazanych filmów, a w prasie rozpoczął się proces aktywnej konwersacji na tematy polityczne i historyczne.

Sam proces kształtowania kierunków „polityki historycznej” należy analizować m.in. na podstawie dokumentów oraz decyzji podjętych na samym początku okresu *pierestrojki* Gorbaczowa. Rozpoczęły się wówczas przygotowania organizacyjne

³ Dokumenty oraz publikacje związane z życiem i działalnością czołowego polityka, publicysty, naukowca Aleksandra Jakowlewa zostały umieszczone na stronie internetowej projektu „Архив Александра Н. Яковлева”. Zob. <https://www.alexanderyakovlev.org>. [dostęp: 14.05.2019].

do realizacji polityki *glasnosti* w ramach której miała zostać wdrożona „nowa polityka historyczna”. W tym okresie rozpoczęły się także prace nad tworzeniem „infrastruktury polityki historycznej”, identyfikowaniem kluczowych aktorów oraz opracowywaniem nowych scenariuszy pamięci zbiorowej.

Gorbaczow podjął szereg działań w zakresie zarządzania mediami masowymi i czasopismami literackimi (głównie chodzi o zmiany personalne), które bezpośrednio przyczyniły się do przygotowania kampanii propagandowej, znanej później jako *glasnost*. Celem tej kampanii była krytyka poprzedniego modelu socjalizmu państwowego, promowanie otwartości w procesie decyzyjnym oraz zapewnienie swobodnego dostępu do informacji⁴. Podczas XXVII Zjazdu KPZR Gorbaczow określił czas rządów Leonida Breżniewa jako „epokę zastoju” i ogłosił początek nowej „ery *glasnosti*”. W swoim końcowym wystąpieniu na Zjeździe Sekretarz Generalny KPZR wypowiedział słynne słowa: „Potrzebujemy demokracji jak powietrza”. Mówił: „*Glasnost*’, krytyka, samokrytyka to dziś dla nas absolutna konieczność. To są kluczowe cechy socjalistycznego sposobu życia, a jeśli ktoś uważa, że potrzebujemy ich tylko po to, by krytykować błędy przeszłości, to głęboko się myli! Najważniejsze jest to, że *glasnost*’, krytyka, samokrytyka i demokracja są niezbędne dla naszego rozwoju i rozwiązania kluczowych problemów. Bez aktywnego zaangażowania społeczeństwa nie będziemy w stanie ich rozwiązać. [...] Prasa musi aktywnie uczestniczyć w tym procesie, informować społeczeństwo. Powinna to jednak robić w sposób odpowiedzialny, a nie szukając tanich sensacji i atrakcyjnych, lecz powierzchownych tematów. Potrzebujemy prasy jako aktywnego uczestnika *pierestrojki*!” [XXVII Sjezd *Kommunistической Partii*...: 83, 103].

Gorbaczow postrzegał przedstawicieli świata kultury jako kluczowych sojuszników w procesie reformowania społeczeństwa radzieckiego, potrzebując wsparcia ze strony sowieckiej elity intelektualnej i naukowej. Uważał, że to właśnie inteligencja naukowa i twórcza ZSRR będzie w stanie przekazać ideę reform

⁴ Jako termin polityczny, słowo *glasnost* było używane już w czasach Imperium Rosyjskiego, gdzie oznaczało złagodzenie cenzury w ówczesnych wydawnictwach. Z czasem zaczęło odnosić się również do kwestii przejrzystości w podejmowaniu decyzji i funkcjonowaniu organów zarządzających, szczególnie w kontekście sądów. W ramach reform Aleksandra II, który chciał znieść pojęcie „tajemnica urzędowa” (ros. канцелярская тайна), *glasnost* nabrała szerszego znaczenia. Po utworzeniu ZSRR termin ten został zapomniany, aż do 5 grudnia 1965 roku, kiedy to na Placu Puszkina w Moskwie odbył się tzw. Mityng *Glasnosti*, który przywrócił to pojęcie do debaty publicznej. Zob. *Реформы Александра II* [...].

szerszej opinii publicznej, co miało nie tylko legitymizować nadchodzące zmiany, ale także przyczynić się do politycznej mobilizacji społeczeństwa⁵.

W procesie kształtowania nowego obrazu pamięci historycznej kluczową rolę mieli odegrać profesjonalni historycy, którzy mieli stać się głównym elementem nowego przekazu. Jesienią 1986 roku Gorbaczow spotkał się z przedstawicielami środowiska naukowego, wzywając do wprowadzenia nowych zasad działania (podczas ogólnokrajowego spotkania z kierownikami katedr nauk społecznych). W swoim wystąpieniu podkreślił wagę zasady pluralizmu, która miała stanowić fundament pracy historyków według nowych reguł. Stwierdził: „Dzisiejszych procesów nie da się ująć w stare formuły [...] Poszukiwanie prawdy powinno odbywać się poprzez porównanie różnych punktów widzenia, dyskusję i przełamywanie starych stereotypów” [Gorbaczow, 1986]. Podczas tego samego spotkania głos zabrał Jegor Ligaczow, ówczesny sekretarz Komitetu Centralnego KPZR i faktycznie druga najważniejsza osoba w państwie. Zwrócił uwagę na konieczność zadawania odważnych pytań w badaniach historycznych oraz potrzebę modernizacji metod nauczania historii. Podkreślił, że kluczowym problemem nie jest jedynie brak nowych programów i podręczników, ale przede wszystkim sposób, w jaki historia jest przedstawiana – powinien on być zgodny z prawdą. Zaznaczył również, że wielu nauczycieli unika poruszania istotnych tematów i sprzeczności życia społecznego, co osłabia potencjał edukacji historycznej [Gorbaczow, 1986].

Władze zwróciły się do środowiska historyków z oficjalną propozycją opracowania nowego spojrzenia na przeszłość, co wiązało się z realizacją kilku kluczowych działań:

- zapewnieniem uprzywilejowanym grupom badaczy dostępu do archiwów, które wcześniej pozostawały niedostępne;
- prowadzeniem badań opartych na zasadach krytycznej analizy oraz wewnętrznych dyskusjach w ramach społeczności naukowej;
- organizowaniem debat na tematy takie jak periodyzacja historii ZSRR, ocena poszczególnych etapów Wielkiej Wojny Ojczyźnianej oraz wypracowanie

⁵ Rosyjski historyk Władimir Sorgin twierdził, że reformy Gorbaczowa przebiegały w dwóch etapach. Pierwszy etap, obejmujący lata 1985–1987, bazował na tradycyjnym modelu radzieckiej modernizacji realizowanej „odgórnie”. Drugi etap, przypadający na lata 1987–1991, rozpoczął się po niepowodzeniu wcześniejszych działań i wprowadził zmiany wykraczające poza dotychczasowe ramy. Kluczową rolę zaczęła odgrywać inicjatywa „oddolna”, oparta na demokratyzacji i wdrażaniu elementów gospodarki rynkowej. Sorgin zaznaczał, że w tym okresie Gorbaczow podjął bezprecedensową w historii ZSRR próbę połączenia socjalizmu z demokracją i gospodarką rynkową. Choć koncepcja ta mogła wydawać się teoretycznie możliwa, w praktyce doprowadziła do destabilizacji systemu. Wprowadzenie demokratycznych reform oraz odrzucenie imperialnej polityki ZSRR sprawiły, że rozpad Związku Radzieckiego stał się nieuchronny. [Sorgin, 2005: 5–36].

stanowiska wobec spornych wydarzeń historycznych [Tichwinskij, 1986: 5-7; Kotieleniec, 2017: 53].

W swoich oficjalnych wytycznych rządzący określili główne cele tego projektu. Najważniejszym z nich było powiązanie badań nad przeszłością z analizą współczesnych wyzwań i perspektywą przyszłości kraju. Reinterpretacja historii stała się kluczowym fundamentem „polityki historycznej”, wpisując ją w szerszą strategię państwową okresu pierestrojki.

KREATORZY NOWEJ „POLITYKI HISTORYCZNEJ”

Wśród głównych kreatorów nowej „polityki historycznej” obok władzy, która w tym szeregu pełniła funkcję inicjatora zmian, należy wymienić przedstawicieli liberalnej inteligencji twórczej (pisarze, dziennikarze itd.). Pomimo tego, iż ich stanowisko w wielu aspektach pokrywało się z zamierzeniami władz, znacząco jednak wykraczało poza granice wyznaczone przez rządzących. Inteligencja zaproponowała znacznie szersze podejście do przeszłości, wykraczające poza tradycyjne rewizje historyczne. Domagała się nie tylko nowych interpretacji dziejów, lecz także otwartej debaty, w której stawiano by trudne pytania i poszukiwano na nie odpowiedzi [Nowikowa: 143]. Taka postawa budziła uzasadniony niepokój władz, które obawiały się, że proces odkłamywania historii może w konsekwencji podważyć fundamenty ustroju komunistycznego [Miedwiediew, 1994].

Już na wczesnym etapie *pierestrojki* w narracji o radzieckiej przeszłości uwidocznił się kluczowy podział. Było to zderzenie dwóch podejść do pamięci: z jednej strony narracji traumatycznej, skupiającej się na błędach przeszłości, a z drugiej – opowieści wychwalającej wielkie osiągnięcia i sukcesy. W ramach realizowanej „polityki historycznej” władze konsekwentnie podkreślały potrzebę unikania pełnej dyskredytacji przeszłości. Krytyka miała być skierowana przede wszystkim przeciwko kultowi jednostki, który prowadził do deformacji socjalizmu i ludzkich tragedii, podczas gdy fundamenty ideologii socjalistycznej i osiągnięcia systemu miały pozostać nietknięte. W tym kontekście oddolne inicjatywy inteligencji twórczej dotyczące reinterpretacji przeszłości spotkały się z entuzjastycznym przyjęciem w społeczeństwie.

Kraj doświadczył prawdziwego rozkwitu literatury i kultury, a na łamach popularnych czasopism zaczęły pojawiać się zarówno wcześniej zakazane utwory, jak i dzieła przywrócone po latach cenzury. Opublikowano między innymi tak fundamentalne dzieła literackie jak: Aleksandra Sołżenicyna *Archipelag GULag* (ros. Александр Солженицын *Архипелаг ГУЛАг*), Wasilija Grossmana *Życie*

i los (ros. Василий Гроссман *Жизнь и судьба*), Andreja Płatonowa *Wykor* (ros. Андрей Платонов *Котлован*), Jewgienija Zamiatina *My* (ros. Евгений Замятин *Мы*), Michaiła Bułhakowa *Psie serce* (ros. Михаил Булгаков *Собачье сердце*), Borysa Pasternaka *Doktor Żywago* (ros. Борис Пастернак *Доктор Живаго*), Warłama Szalamowa *Opowieści kołymskie* (ros. Варлам Шаламов *Колымские рассказы*). Ukazały się również nowe teksty na tematy jeszcze niedawno zakazane, które były bardzo żywo dyskutowane w różnych kręgach społecznych, m.in.: Czingiza Ajtmatowa *Golgota* (ros. Чингиз Айтматов *Плаха*), Anatolija Rybakowa *Dzieci Arbatu* (ros. Анатолий Рыбаков *Дети Арбата*), Władimira Dudincewa *Białe szaty* (ros. Владимир Дудинцев *Белые одежды*). W szerokim obiegu udostępniono filmy, które przez długi czas były zakazane: *Komisarz* (ros. *Комиссар*) Aleksandra Askoldowa (ros. Александр Аскольдов), *Krótkie spotkania* (ros. *Короткие встречи*) Kiry Muratowej (ros. Кира Муратова), *Pokuta* (ros. „Покаяние”) Tengiza Abuladze (ros. Тенгиз Абуладзе) [Dmitrijewskij, 570–572]. Na wszystkie te dzieła, czy literackie, czy filmowe, istniało olbrzymie zapotrzebowanie społeczne. Na nowo rozpoczęły one dyskusję o rehabilitacji ofiar represji stalinowskich, zwolnieniu z więzień dysydentów, zakłamywaniu historii itd.

Kolejnym kreatorem zmian w „polityce historycznej”, mającym olbrzymi wpływ w przestrzeni publicznej, były media. W 1986 roku nastąpiła zmiana redaktorów naczelnych szeregu znaczących wydawnictw w kraju, takich jak „Огонек” i „Московские новости”, na łamach których doszło do odwrótu w obrazowaniu przeszłości radzieckiej w najbardziej radykalnej formie. Było to skutkiem decyzji zainicjowanych w referacie „Październik i *pierestrojka*: rewolucja trwa”, który Gorbaczow wygłosił na posiedzeniu Komitetu Centralnego KPZR, Rady Najwyższej ZSRR i Rady Najwyższej RFSSR, w przededniu 70. rocznicy Wielkiej Rewolucji Październikowej, 2 listopada 1987. Była to właściwie oficjalnie wybrzmiała inicjacja realizacji nowej „polityki historycznej” [Gorbaczow, 1987].

W tym głównym dokumencie programowym nowej „polityki historycznej” państwa uwypuklono jej najważniejsze założenia. Gorbaczow podkreślił konieczność ponownego przeanalizowania historycznej przeszłości kraju, w szczególności oficjalnej wersji historii ZSRR. Przedstawił ogólne kierunki „polityki historycznej” realizowanej przez władze oraz wskazał obszary wymagające rewizji. W ramach tych założeń zaprezentował kluczowe obszary. Po pierwsze, zwrócił uwagę na ogromne znaczenie Wielkiej Październikowej Rewolucji Socjalistycznej, uznając ją za nieunikniony etap w historii. Po drugie, istotnym elementem nowej „polityki historycznej” była kampania na rzecz rehabilitacji ofiar represji stalinowskich. Gorbaczow podkreślał, że społeczeństwo musi poznać prawdę

i przywrócić historyczną sprawiedliwość tym, którzy zginęli podczas masowych represji. Po trzecie, kolejny kluczowy aspekt reinterpretacji radzieckiej przeszłości dotyczył jednego z najważniejszych tematów w polityce pamięci ZSRR – zwycięstwa w Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej [Gorbaczow, 1987].

Ad. 1) Gorbaczow wskazał kluczowe obszary krytyki przeszłości, szczególnie okres stalinizmu, który uznał za odejście od fundamentalnych zasad leninizmu. Wprowadził do publicznego dyskursu takie pojęcia, jak „system administracyjno-dowódczy” (ros. *административно-командная система*), „deformacja socjalizmu” (ros. *деформации социализма*) oraz „zbrodnie stalinowskie” (ros. *сталинские преступления*). Terminy te bardzo mocno były eksploatowane w kampanii destalinizacji, która rozwinęła się po wygłoszeniu raportu. Takie stanowisko władz oznaczało, że nowe przedstawienie historii musiało być spójne z polityczną doktryną „odnowy socjalizmu”. W periodykach promowano idee tej odnowy pod hasłem przewodnim: „Powrót do Lenina!”. W efekcie w niemal wszystkich sowieckich gazetach i czasopismach znacznie wzrosła liczba publikacji gloryfikujących rewolucję październikową i jej wodza Lenina (jako przeciwwaga do krytyki epoki stalinizmu). Z kolei główne hasło związane z obchodami rocznicy w 1987 roku: „Październik nadal trwa” (ros. *Октябрь продолжается*), miało stać się motywem przewodnim *pierestrojki* [Film *Październik trwa...*]. Za pośrednictwem mediów podkreślano nierozzerwalny związek między rewolucją październikową a procesem *pierestrojki*, wskazując na ich wspólne cele i idee. Władze celowo dążyły do całkowitego odcięcia się od postaci Stalina i jego polityki, określanej jako „wypaczenie socjalizmu”. Ich zamiarem było nie tylko odświeżenie mitu rewolucji październikowej, lecz przede wszystkim zakorzenienie w zbiorowej świadomości społeczeństwa radzieckiego związku między *pierestrojką* a rewolucją, przy jednoczesnym wyraźnym wykluczeniu okresu stalinowskiego. Połączono dwa kluczowe wątki – „odnowę socjalizmu” i krytykę stalinizmu – i intensywnie promowano je w mediach masowych nie tylko w 1987 roku, ale również w kolejnych latach.

Ad. 2) Władza zainicjowała kampanię na rzecz rehabilitacji ofiar stalinowskich represji. W swoim raporcie Gorbaczow wskazał, że ludzie muszą poznać prawdę, a sprawiedliwość historyczna należy się tym, którzy zginęli w czasie masowych represji. W konsekwencji w dniu 28 września 1987 roku Biuro Polityczne Komitetu Centralnego KPZR powołało specjalną komisję do dodatkowego zbadania materiałów związanych z represjami, które miały miejsce w latach 1930–1940 i na początku lat 50. Komisja potwierdziła zasadność rehabilitacji w wielu przypadkach. Ponadto zapoznała się z materiałami archiwalnymi dotyczącymi represji, a także rozpatrzyła liczne oświadczenia i skargi obywateli,

k którzy prosili o poinformowanie o losach bliskich, datach ich śmierci, miejscach pochówku [*Rieabilitacyja: kak eto bylo...*: 97].

W oparciu o wyniki prac komisji planowano opracowanie nowej narracji historycznej ZSRR, uwzględniającej jego traumatyczną przeszłość. W swoim przemówieniu z okazji 70. rocznicy rewolucji, Michaił Gorbaczow zapowiedział, że na podstawie ustaleń komisji zostaną podjęte odpowiednie decyzje, które następnie zostaną upublicznione. W lipcu 1988 roku utworzono komisję Komitetu Centralnego Partii, której celem było przygotowanie „Publikacji z dziejów KPZR”. W skład zespołu weszło 30 naukowców, których zadaniem było przedstawienie różnych punktów widzenia, hipotez oraz wersji dotyczących historii partii, a także udostępnienie dokumentów źródłowych [Chalbwaks: 33].

Na początku 1990 roku, w wyniku działań prokuratury rehabilitację uzyskało 838 630 osób, natomiast w 21 333 przypadkach odmówiono takiego statusu. Sądy zdołały zrehabilitować niespełna 30 tysięcy osób. Według danych komisji, na początku 1990 roku w archiwach KGB nadal pozostawało 752 tysiące nieprzeanalizowanych spraw. Łącznie w latach 1988–1991 zrehabilitowano około 1,5 miliona osób [*Rieabilitacyja: kak eto bylo...*: 345].

Ad. 3) Istotnym elementem nowej „polityki historycznej” było dla władzy przewartościowanie drugiego najważniejszego wątku pamięci zbiorowej społeczeństwa radzieckiego – zwycięstwa w Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej. Ten wątek formułował się równolegle do debaty nad przeszłością w Niemczech, która weszło do historiografii jako „spór między historykami” i pierwszymi próbami zderzenia się z nową „polityką historyczną” w Polsce, gdzie kluczowym stało się odwołanie do wydarzeń katyńskich.

„Polityka historyczna” ZSRR w kontekście II wojny światowej rozwijała się na wielu płaszczyznach. Z jednej strony konieczne było zgłębianie tematów z zakresu historii wojskowości, które wcześniej były w historiografii sowieckiej przemilczane. Z drugiej strony, proces destalinizacji wymagał ponownej analizy i korekty interpretacji licznych wydarzeń wojennych. Część historyków zyskała już dostęp do wcześniej utajnionych materiałów archiwalnych, a znaczna część dokumentów została udostępniona dzięki publikacjom w partyjnym czasopiśmie KC KPZR „Izwestia”. Wprowadzenie nowych źródeł do obiegu naukowego tworzyło jednak liczne wyzwania. Władze starały się kontrolować ten proces, zdając sobie sprawę, że ujawnienie nowych faktów może prowadzić do reinterpretacji wydarzeń historycznych, często zbliżonych do zachodnich narracji. Gorbaczow odniósł się do tego zagadnienia w październiku 1986 roku, mówiąc: „Dziś na Zachodzie toczy się aktywna dyskusja na temat lat przedwojennych. Kłamstwa mieszają się z półprawdami, tworząc odrażający obraz naszego kraju

jako państwa o «totalitarnej» polityce wewnętrznej i «agresywnej» polityce zagranicznej. Szczególnie aktywni są ci, którzy nie akceptują konsekwencji II wojny światowej – politycznych, terytorialnych, społecznych. Osoby te, wciąż dążąc do ich zmiany, próbują obarczyć Związek Radziecki winą za wybuch wojny...” [XXVII Sjezd *Kommunistycznej Partii*...: 216].

KONSEKWENCJE I REFLEKSJE

Zainicjowanie zmian w procesie kształtowania nowej „polityki historycznej” przez ówczesne władze ZSRR z jednej strony było posunięciem nieuniknionym i zasadniczym dla prowadzenia polityki *pierestrojki*, jednak niesło ze sobą wiele zagrożeń (dla władzy!) – a mianowicie doprowadziło do niemożności regulacji tego procesu oraz wejścia na te pola i przestrzenie, które *a priori* miały być aksjomatyczne.

Badania socjologiczne pod koniec okresu *pierestrojki* wykazały, że w świadomości społeczeństwa radzieckiego przez ten krótki, ale bardzo intensywny czas nastąpiła poważna zmiana w ocenie wydarzenia kluczowego dla obrazowania historii ZSRR – stosunku do Wielkiej Wojny Ojczyźnianej. Według Ogólnorosyjskiego Centrum Badania Opinii Publicznej (ros. Всероссийский центр изучения общественного мнения [ВЦИОМ]), w sondażu przeprowadzonym w maju 1991 roku wśród 2054 osób z 10 republik związkowych, ponad jedna trzecia respondentów uważała, że to ich własny przywódca, a nie naziści, jest winny ogromnej ilości krwi przelanej przez żołnierzy radzieckich w tej wojnie. Na pytanie, co spowodowało, że straty Związku Radzieckiego przewyższyły straty Niemiec, tylko 6% respondentów odpowiedziało, że okrucieństwo nazistów, 20% – zaskoczenie ataku, 17% – przewaga militarna i techniczna Niemiec oraz 35% – fakt, że stalinowskie kierownictwo działało bez względu na ofiary, a 11% – słabość i nieudolność sowieckiego dowództwa. Dokonano rewizji moralnej oceny wojny, zwycięstwa i poświęcenia, co odzwierciedlała odpowiedź na pytanie o budowę pomnika poległym obu stron konfliktu. Ponad połowa ankietowanych (52%) opowiedziała się za jego budową [„Moskowskije nowosti” 1991...: 8–9].

Niewątpliwie w czasach *pieriestrojki* i *glasnosti* rozpoczęła się prawdziwa rewolucja w pamięci historycznej Rosjan. Pośrednią zasługą Gorbaczowa było choćby zburzenie oficjalnej, z ducha stalinowskiej, interpretacji dziejów bolszewizmu. Zaowocowało to m.in. krytycznym rozrachunkiem z komunistycznym dziedzictwem w pierwszej połowie lat 90. Pojęciem, które wówczas zrobiło w Rosji wielką karierę i stało się swego rodzaju słowem kluczem, była kategoria

„totalitaryzmu”. Rosyjscy badacze nie tylko krytykowali ideologiczne fundamenty stalinizmu, ale również związane z nim działania polityczne. Igor Bestużew-Łada podkreślał antynarodowy i amoralny charakter tego reżimu, zauważając jednocześnie: „Stalin zdołał uczynić z nas swoich duchowych zakładników – zarówno moralnych, jak i psychologicznych oraz intelektualnych.” [Bestużew-Łada, 1989: 89]. Stalinizm, często analizowany przez pryzmat teorii totalitaryzmu, był powszechnie potępiany, stając się wręcz symbolem antytradycji. W podręczniku uniwersyteckim z 1991 roku napisano m.in.: „Polityka oparta na przemocy, strachu i wywołanym przez nie konformizmie nieuchronnie prowadziła do powstania fałszywej, zmitologizowanej ideologii. Jeśli dzisiaj ktoś oplakuje utratę ideałów czy rozpad wartości ideologicznych, które jeszcze niedawno uchodziły za trwałe, są to łzy wynikające albo z niewiedzy, albo z hipokryzji. Upadek tych ideałów nastąpił, ponieważ były one sprzeczne z rzeczywistością i praktyką życia społecznego” [*Nasze otoczenie*...: 374].

Warto jednak wskazać, że wieloletnia publiczna debata nad komunistyczną przeszłością Rosji odsłoniła wprawdzie wiele bolesnych rozdziałów historii, ale nie doprowadziła do trwałego uwrażliwienia szerokich kręgów społeczeństwa na potrzebę rozliczenia tej epoki. Ostatecznie wiedza o zbrodniach stalinowskich pozostała w wąskich kręgach intelektualistów, takich jak działacze Stowarzyszenia Memoriał. Próby rozliczenia dwudziestowiecznej historii, rozpoczęte w okresie *pierestrojki*, okazały się powierzchowne, częściowo ze względu na wyraźną presję społeczną. Jak zauważył Gleb Pawłowski: „*Pierestrojka* była zbyt deklaratorywna, pozbawiona głębszej refleksji. Do dziś płacimy za to cenę. Analiza własnych dziejów nie jest w Rosji przedmiotem politycznej debaty. W znacznym stopniu rządzi nami przeszłość, której wciąż nie potrafimy sobie podporządkować”. Jednocześnie Pawłowski podkreślił, że proces destalinizacji Rosja przeprowadziła samodzielnie – „bez zewnętrznego nacisku czy polecenia” – choć ceną tego procesu była utrata Związku Radzieckiego [Dlaczego Rosja...].

PODSUMOWANIE

W ostatnich latach istnienia ZSRR, zwłaszcza w okresie *pierestrojki*, została zainicjowana przez władze nowa „polityka historyczna” oraz wprowadzone szeroko zakrojone działania mające na celu kształtowanie nowej narracji o przeszłości Związku Radzieckiego. W ramach tych działań wykorzystano różnorodne narzędzia, w tym środki masowego przekazu, produkcję filmową oraz publikacje literackie, które obejmowały wcześniej zakazane dzieła, dostępne teraz w dużych

nakładach. Proces ten odegrał kluczową rolę w kształtowaniu nowego spojrzenia na historię w skali całego społeczeństwa. Istotną rolę odegrali także przedstawiciele środowiska naukowego i intelektualnej elity, którzy, mając dostęp do wcześniej zamkniętych archiwów, pracowali w uprzywilejowanych warunkach nad reinterpretacją przeszłości. W tym okresie nastąpiła również instytucjonalizacja przestrzeni pamięci, co przejawiało się w tworzeniu nowych organizacji społecznych i komisji o określonych celach, takich jak Komisja Rehabilitacyjna, Komisja ds. Paktu Ribbentrop–Mołotow, Komisja historyków radzieckich i polskich, a także grupy odpowiedzialne za projektowanie pomników czy opracowanie nowej historii KPZR. Powstała w ten sposób nowa infrastruktura pamięci, która miała istotny wpływ na kształtowanie zbiorowej świadomości historycznej.

Wszystkie te działania przyczyniły się do ukształtowania nowego rodzaju narracji historycznej oraz nowej formy upamiętniania historii ZSRR. Po pierwsze, częste i powszechne podejmowanie tematyki przeszłości, a także otwarte dyskusje na ten temat, sprzyjały budowaniu poczucia grupowej solidarności wobec tragicznych, dotąd przemilczanych aspektów historii radzieckiej. Jednocześnie jednak doprowadziły do podziałów w społeczeństwie co do sposobu interpretacji przeszłości. Przejawem tego były na przykład listy do redakcji gazet i czasopism z żądaniem zakazu „ocerniania” radzieckiej przeszłości, obrony „prawdy” o Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej, a nawet procesy sądowe mające na celu rehabilitację Stalina. Po drugie, dotychczasowe podejście do definiowania bohaterów i ofiar historii uległo znaczącej zmianie, co istotnie przeobraziło wcześniejszą narrację. W przestrzeni publicznej zaczęły pojawiać się nazwiska wcześniej nieznanymi bohaterów, które z czasem zyskały miejsce w zbiorowej świadomości. Po trzecie, zmieniło się także postrzeganie „świadków historii”. Regionalne media zaczęły przedstawiać nowych bohaterów pamięci – osoby, które wczoraj były wspominane jako świadkowie rewolucji i współpracownicy Lenina, dziś zyskały nową tożsamość jako ofiary represji stalinowskich lub ich bliscy, wcześniej napiętnowani jako „wrogowie ludu”.

Można zatem uznać, że procesy zachodzące w przestrzeni kulturowej i politycznej w okresie *pierestrojki* można opisać w kategoriach „polityki historycznej”, która wywierała istotny wpływ na kształtowanie zbiorowej pamięci społeczeństwa. Państwowa „polityka historyczna” była równocześnie wspierana oddolnie przez różnorodne „projekty pamięci” inicjowane przez różnych uczestników przestrzeni pamięci. Obok profesjonalnych historyków, własne inicjatywy w tym zakresie podejmowali pisarze, dziennikarze i przedstawiciele innych środowisk twórczych. Ważną rolę odgrywały również organizacje społeczne, takie jak Memoriał, które aktywnie angażowały się w proces tworzenia i reinterpretacji narracji historycznej.

BIBLIOGRAFIA

1. Becker M. i Hill M. (2017), *Polityka historyczna w Niemczech. Historia i systematyka pojęcia. Perspektywy historyczne i polityczne*, [w:] *Pomiędzy jubileuszami. Polityka historyczna w polsko-niemieckiej codzienności*, red. K. Ziemer, J. Andrychowicz-Skrzeba, Warszawa.
2. Miller A. (2011), *Łabirynty istoricheskoy politiki. Proszłoje Rossii i popytka samoidentifikacyi*, „Rossija w globalnoj politike” №3 Maj/Ijun’ [Миллер А. (2011), *Лабиринты исторической политики. Прошлое России и попытка самоидентификации*, „Россия в глобальной политике” №3 Май/Июнь], <https://globalaffairs.ru/articles/labirinty-istoricheskoy-politiki/> [dostęp: 21.08.2024].
3. Kasjanow G. W. (2016), *Istoriczna pam'jat' ta istoriczna politika: do pitannia pro tierminologiiu j gieniealogiiu poniat'*, „Ukraïns'kij istoricznij žurnal”, № 2. [Касьянов Г. В. (2016), *Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять*, „Український історичний журнал”, № 2.] http://resource.history.org.ua/publ/UII_2016_2_8 [dostęp: 21.08.2024].
4. *Rieformy Aleksandra II (kromie ziemelnoj). Učebnyje matieriały* [Реформы Александра II (кроме земельной). Учебные материалы.], <http://www.students.chemport.ru/materials/history.htm> [dostęp: 18.09.2024].
5. *XXVII Sjezd Kommunističeskoj Partii Sowjetskogo Sojuza, 25 fiewrala – 6 marta 1986 goda. Stienograficzeskij otczet*, T. I, Moskwa 1986. [XXVII Съезд Коммунистической Партии Советского Союза, 25 февраля – 6 марта 1986 года. Стенографический отчет, Т. I, Москва 1986.]
6. Sogrin W. (2005), *1985–2005: tri priewraszczeniya sowriemiennoj Possii*, „Rossija i musulmanskij mir” 2005, № 11. [Согрин В., 1985–2005: три превращения современной России, „Россия и мусульманский мир”, № 11.]
7. Gorbaczew M.S. (1986), *Riecz na Wsiesojuznom sowieszczanii zaw.kafiedrami obszczestwiennych nauk*, „Kommunist” №15 [Горбачев М.С. (1986), *Речь на Всесоюзном совещании зав.кафедрами общественных наук*, „Коммунист” №15], <https://www.gorby.ru/> [dostęp: 18.09.2024].
8. Gudkow Ł., Dubin B. (1995), *Intielligencyja. Zamietki o litieraturno-politiceskich illuzijach*, Char'kow. [Гудков Л., Дубин Б. (1995), *Интеллигенция. Заметки о литературно-политических иллюзиях*, Харьков.]
9. Medvedev R. (1987), *Bits of light in a Gray World. Cultural Life in the Soviet Union*, „Dissent”, Winter, p. 46.
10. Dunlop J. B. (1987), *Soviet Cultural Politics*, „Problem of Communism”, vol. XXXVI, s. 34.
11. Tichwinskij S.Ł. (1986), *Niekotoryje woprosy raboty sowietskich istorikow*, „Woprosy istorii”, №12. [Тихвинский С.Л. (1986), *Некоторые вопросы работы советских историков*, „Вопросы истории”, №12.]

12. Kotieleniec Je.A. (2017), *Bitwa za Lenina. Nowiejszyje issledowanija i diskussii*, Moskwa. [Котеленец Е.А. (2017), *Битва за Ленина. Новейшие исследования и дискуссии*, Москва.]
13. Nowikowa M. (2017), *Sowietskoje proszloje na stranicach gaziety «Moskowskije nowosti» w epochu pieriestrojki (1985-1991)*, „Istoriczeskij żurnal: naucznyje issledowanija”, № 5, s. 143. [Новикова М. (2017), *Советское прошлое на страницах газеты «Московские новости» в эпоху перестройки (1985-1991)*, „Исторический журнал: научные исследования”, № 5, с. 143.]
14. Miedwiediew W.A. (1994), *W komandie Gorbaczewa: wzglad iznutri*, Moskwa [Медведев В.А. (1994), *В команде Горбачева: взгляд изнутри*, Москва], <http://detectivebooks.ru/> [dostęp: 18.09.2024].
15. Dmitrijewskij W.N. (2019), *Epocha pieriestrojki: formirowanije nowych kulturnych paradig*, „Chudożestwiennaja kultura”, № 4, s. 570-572. [Дмитриевский В.Н. (2019), *Эпоха перестройки: формирование новых культурных парадигм*, „Художественная культура”, № 4, с. 570-572.]
16. Gorbaczow M. S. (1987), *Oktiabr' i Pieriestrojka: riwolucyja prodolżajetsia. Dokład na so-wmiestnom torżestwiennom zasiedanii Centralnogo Komitietu KPSS, Wierchownogo Sowietu SSSR i Wierchownogo Sowietu RSFSR, poswiaszczonnom 70-letiju Wielikoj Oktiabr'skoj so-cyjalistycznej riwolucyi, w Kriemlowskom dworcu sjezdow 2 nojabria 1987 goda*, Moskwa. [Горбачёв М. С. (1987), *Октябрь и Перестройка: революция продолжается. Доклад на совместном торжественном заседании Центрального Комитета КПСС, Верховного Совета СССР и Верховного Совета РСФСР, посвящённом 70-летию Великой Октябрьской социалистической революции, в Кремлёвском дворце съездов 2 ноября 1987 года*, Москва.]
17. Film *Paźdzniernik trwa* (1987) [Фильм „Октябрь продолжается” (1987)], https://www.youtube.com/watch?v=A_Q7gK2wLHg [dostęp: 21.08.2024].
18. *Rieabilitacyja: kak eto bylo. Dokumenty Priezidiuma CK KPSS i drugije materiały*, t. 3, *Sieriedina 80-ch godow – 1991*, Moskwa 2004. [Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы, т. 3, *Середина 80-х годов – 1991*, Москва 2004, с. 97.]
19. Chalbwaks M. (2007), *Socyjalnyje ramki pamiaty, wstupit. st. S.N. Zienkina*, s. 33. [Хальбвакс М. (2007), *Социальные рамки памяти, вступит. ст. С.Н. Зенкина*, с. 33.]
20. *Stienograficzeskij otczet oktiabr'skogo (1987) Plenuma CK KPSS*, „Izwestija CK KPSS” 1989, №2, s. 216, [Стенографический отчет октябрьского (1987) Пленума ЦК КПСС, „Известия ЦК КПСС” 1989, №2, с. 216], <https://m.bigenc.ru/vault/26910e258a3872ed2a826e6b47d87ef3.pdf> [dostęp: 21.08.2024].
21. „Moskowskije nowosti” 1991 g., № 25 (570), с. 8-9 [„Московские новости” 1991 г., № 25 (570), с. 8-9], <https://yeltsin.ru/archive/periodic/53777> [dostęp: 21.08.2024].
22. Biestużew-Łada I. W., *Amoralnost' i antinarodnost' «politiczeskoj doktriny» stalinizma*, „Isto-rija SSSR” 1989, № 5, s. 89, [Бестужев-Лада И.В., *Аморальность и антинародность*

- «политической доктрины» сталинизма, „История СССР” 1989, № 5, с. 89], <https://xn----7sbxcach3agmieaceq1th.xn--p1ai/archive/1989-5> [dostęp: 21.08.2024].
23. Kuleszow S. W. (red.) (1991), *Nasze otieczestwo. Opyt politiczeskoj istorii*, t. 1., Moskwa. [Кулешов С. В. (ред.) (1991), *Наше отечество. Опыт политической истории*, т. 1, Москва.]
24. *Dlaczego Rosja nie będzie przepraszać*, z G. Pawłowskim rozmawia M. Sielski, „Europa. Tygodnik Idei” 2005, nr 19.